

NAGY JÚLIA

HITVITÁZÓ DRÁMÁK A 16–18. SZÁZADBAN

Az elmúlt két év folyamán a hitvitakutatás egyik jelentős szegmense volt a 16–18. századi hitvitázó drámák számbavétele, a mennyiségi és tartalmi-tematikai változások feltárása, nyomon követése.

A hitvitázó dráma-kutatás egyik első lépéseként magát a terminust kellett körülhatárolni. A drámák sajátos műfajuknak köszönhetően külön csoportot alkotnak a hitvitákon belül. Feldolgozásuk során sok más tényező mellett elsőként három körülményre kellett különösen figyelemmel lenni:

A hitvitázó dráma konkrét tartalma mindig fiktív hitvita, amelynek szereplői nem valóságos alakok.

Ugyanakkor az előadás belső világa önmagában tekintve valóságos szóbeli hitvitának fogható fel, amelyben a szóbeli hitviták szokásos eszközeit alkalmazzák.

Az előadás írásos (és esetleg nyomtatott) szövegét írásbeli hitvitaként is értelmezni kell, hiszen akár a színlap, akár a teljes írott változat hasonló funkcióban működhetett, hasonló hatásokat válthatott ki, mint a más műfajú írásbeli hitviták.

Másodjára két kérdést kellett tisztázni: mitől lesz hitvitázó egy dráma, illetve mitől lesz dráma egy hitvita? Munkánk során a következő értelemben használjuk a hitvitázó dráma terminust: Minden olyan dráma hitvitázó,

– amely a különböző vallási felekezetek hittételeit magyarázza, fejti ki a nagyközön-ség számára,

– amely az adott felekezet híveit, tanításait védi a többi felekezettel szemben,

– amely azt mutatja be, hogy valaki az egyik vallásról áttér egy másikra, mintegy jó példát mutatva a nézőközönségnek,

– amely arról szól, hogy ha néha nehéz is egy vallás híveinek a helyzete (pl. üldözés-üldöztetés, kirekesztés miatt), a kitartás, a hitben való állhatatosság meghozza gyümölcsét.

A terminus körülhatárolása azért jelentett problémát, mivel adataink vannak arról, hogy egyes, egyébként nem hitvitázó céllal született színházi előadások például a közön-ség különböző felekezetű csoportjai közötti összecsapások színhelyeivé váltak. Sárospa-takon több alkalommal is vallási konfliktusok színhelyei voltak a jezsuita színi előadá-sok. Például Zrínyi Ilona és Rákóczi Ferenc esküvőjén, vagy 1706 nagypéntekén, amikor a kálvinista diákok meztláb érkeztek a bemutatóra és ott nagy kiabálással zavarták az

előadást.¹ Ezek a színi előadások természetesen nem tartoznak a hitviták közé, mivel eredetileg nem hitvitázó céllal születtek.

Mitől válik viszont drámává egy hitvita? A 16–17. századi protestáns elméleti munkák, pl. Molnár Gergely latin grammatikájának 1680-ban Kolozsvárott kibocsátott kiadása a drámát az értekezés egyik lehetséges formájának tekinti, azaz nem tesz éles különbséget a színpadra szánt alkotások és dialógusok között.² Ezzel a szemlélettel magyarázható, hogy Comenius *Schola ludusa* tulajdonképpen dialógusokba foglalt tankönyv, amely a drámával szemben támasztott mai követelményeknek csak annyiban felel meg, hogy szereplői vannak – akik viszont inkább monológokat adnak elő, mintsem egymással beszélgetnének.³ A kor elméleti gondolkodása szerint viszont ezt is drámának lehet tekinteni. Míg Comenius a tragédiákról és komédiákról úgy nyilatkozott, hogy „céljuk nem más, mint futólagos gyönyörködtetés s a hasznosabb dolgokra fordítandó idő elvesztegetése”,⁴ addig a katolikus szerzetesrendeknél – különösképpen a jezsuitáknál – a 17. században már a mai fogalmakhoz közeli tragédiák és komédiák láttak napvilágot. A korabeli dialógusos szövegeket tehát nem lehet a modern dráma-terminus alapján értékelni, fontos figyelembe venni a kortárs elméleti munkákat és főként az írói szándékot, ami általában a prologusból vagy a bemutatás tényéből válik nyilvánvalóvá.

A hitvitázó drámák erőteljesebb térhódítása akkor kezdődött, amikor a nagy hitbéli csatározások kora már lezajlott, és tartósan rendeződtek a különböző felekezetek számára a vallásgyakorlás jogi és társadalmi feltételei. Ennek megfelelően a 17. század második felében még nem keletkeztek nagy számban ilyen drámák, a virágkort a 18. század első fele jelenti. Ez már az a korszak, amikor a hitbéli kérdések tisztázódtak, kialakult egy viszonylag stabil felekezeti rendszer. Ebből fakadóan a cél nem elsősorban a meggyőzés és térítés volt, sokkal inkább a hívők megtartása az adott felekezet számára, s nem pusztán a keresztény hithez, sokkal inkább az adott felekezethez való tartozás élményének az erősítése.

A 17. században a hitvitázó drámák szerzői elsősorban az iskolák poétika-retorika osztályainak oktatói voltak. A tanárok számára a dráma olyan pedagógiai eszköz volt, amely révén egyfelől erkölcsi tanításokat és konkrét tananyagokat belsővé tehettek a szereplő diákok a szerep megtanulása és bemutatása során; másfelől a felnőttnevelés eszköze is volt, ahol a szereplők példamutatásával igyekeztek hatással lenni a nézőközönségre egy olyan korban, amikor a jó vagy rossz példák plasztikus bemutatása sokkal intenzívebb hatást váltott ki, mint manapság. A hitvitázó drámák szerzői nem voltak tehát

¹ KILIÁN István, *A piarista dráma és színjáték a XVII–XVIII. században: Iskolai színjátékaink témarendje egy reprezentatív jezsuita minta és a teljes piarista felmérés alapján*, Bp., Universitas, 2002, 127–129.

² MOLNÁR Gergely, *Elementa grammaticae latinae pro recta scholasticae juventutis institutione, ex praecipuis grammaticorum praeceptis a Gregorio Molnar contract...*, Claudiopoli, apud Michaellem Szentyel Veresegyhazi, anno M. DC. LXXX. O₂.

³ NAGY Júlia, *School Dramas or School Books in Dialogues?*, *Pedagogica Historica* (Gent), 2002/1, 251–264.

⁴ COMENIUS A. J., *A Schola Ludus (az iskola mint játékszín) előszava = Comenius Sárospatakon: Comenius Sárospatakon írt műveiből*, összeáll. KOVÁCS Endre, Bp., 1962, 335.

a legfelkészültebb teológusok, éppen ezért leginkább megmaradtak a legáltalánosabb kérdések, pl. a „melyik felekezethez tartozunk” kérdésének a megválaszolásánál.

A rendelkezésre álló adatok alapján úgy tűnik, hogy a 17. században a magyarországi református és unitárius iskolákban nem használták pedagógiai eszközként a színi előadásokat, így ebben a körben ebből az időszakból hitvitázó drámát sem ismerünk. Az evangélikusok azonban már ekkor is többször tartottak előadásokat. 1614-ben Medgyesen pl. Martinus Gravius *Tragedia Nova* című drámájában „az igazságnak megfelelően” bemutatásra került az igaz apostoli kinyilatkoztatás és a pápai tanítás. A darab valószínűleg certamen formájú lehetett, a két tanítás versengett egymással, hogy nyilvánvalóan látható legyen, „melyiknek nagyobb a haszna”.⁵ Jóval később, 1683-ban Brassóban mutattak be egy darabot a domonkos rendi Johann Tetzlerről, akinek bűnbocsátó cédulát áruló tevékenységét 1515-ben Luther egyházellenes cselekedetnek ítélte.⁶ Ezeknek a drámáknak a célja egyértelműen a meggyőzés, a térítés. A század második felében már másféle hangütésű drámák is születtek, amelyek célja a már meglévő hívek megtartása volt. 1670 márciusában Eperjesen mutatták be pl. a *Religio Periclitans* című darabot,⁷ amelyben egy élőkép után a Szeretet, Hit, Remény, Vallás, az Ártatlanok Lelkei, Isteni Gondviselés és az Egyház Türelmének dialógusa következik. A Viszály vezetésével a Jogtalanság, Üldöztetés, Háború, Ármány, Rágalmazás megtámadják az Egyházat. Elragadják a Hit jelvényeit, elfogják, megkötözik, nyelvét kitépik és fejére koszorút helyeznek ezzel a felirattal: „lázadó Eretnek”, miközben az Ártatlanok Lelkei siránkoznak és a sötétségbe taszítatnak. Végül azonban az Isteni Segítség visszaadja a Vallásnak az erőit, a kelyhet és a Bibliát, és új életre kelti. A Segítség megérkezik és az Erények kölcsönösen életre keltik egymást.

Érdekes, hogy a 17. században még a katolikusok sem használták fel a drámát a hit megtartására, erősítésére. Ekkor elsősorban a hazai és külföldi szentek életéről szóló előadásokat tartottak, pl. 1616-ban Szent Istvánról, 1617-ben Szent Imréről, 1618-ban Szent Lászlóról, 1639-ben Szent Erzsébetről mutattak be egy-egy darabot jezsuita iskoláinkban.⁸ Ezekben inkább csak a kereszténységért harcoló, a vallásában erős hős került bemutatásra, a hitvitáknak a színház kevésbé adott helyet. A 18. század jelenti a hitvitázó dráma igazi nagy korszakát. Ennek kedvezett, hogy ekkorra már kialakultak azok a drámai műfajok, amelyek által könnyedén tudtak a közönséghez szólni mind a protestáns felekezetek, mind a katolikusok. Ez azonban nem hatalmas számú és jelentőségű hitvitázó drámát jelentett – a teljes drámakorpuszhoz képest elenyésző a számuk.

A 18. század első néhány évtizedében még bemutatásra került néhány olyan hitvita, amely a Sztárai–Válaszúti-féle hitvitázó drámákhoz sorolható. Az egyik ilyen dráma a

⁵ VARGA Imre, *A magyarországi protestáns iskolai színjáték forrásai és irodalma*, Bp., MTA Könyvtára, 1988, 221.

⁶ *Uo.*, 91.

⁷ *Uo.*, 131.

⁸ STAUD Géza, *A magyarországi jezsuita iskolai színjátékok forrásai 1561–1773*, I, Bp., MTA Könyvtára, 1984 (A magyarországi iskolai színjátékok forrásai és irodalma – Fontes ludorum sceniorum in scholis S. J. Hungariae), 83; III, 1988, 20, 214.

csíksomlyói misztériumdrámákat is tartalmazó kéziratban maradt ránk 1722-ből.⁹ Ebben a próféták szidják a zsidókat, amiért nem vették észre a Messiás eljövetelét, noha a prófécia már mind beteljesült, és felhívják a figyelmüket, hogy még nem késő elhagyni az előző generációk hitét és az egy igaz hitre térni. Mivel a próféták nem mondják meg nekik pontosan, hogy a keresztény vallások közül melyiket válasszák, a zsidók elhatározzák, hogy elmennek a pápához, összehívják az összes felekezet doktorait, s amelyik igazabbat fog tanítani, azt fogják választani. A pápa összehívja a kálvinista, lutheránus és ariánus doktorokat, és három kérdésben vitáznak: 1. Szentháromság tana, Krisztus istensége; 2. oltáriszentség; 3. képek tisztelete. A dráma végén a zsidók időt kérnek a gondolkodásra, de érezhető, hogy a katolikusok kerültek ki győztesen a vitából.

A dráma ebben az időszakban azonban már egyre kevésbé jelentette az értekezés ilyen bizonyos típusú formáját, egyre inkább teret hódított a tragédia és a komédia. Ez a vitaforma elvetését jelentette, az adott vallás győzelme, védelme nem a szereplők beszélgetéséből bontakozott ki, hanem a történet egészéből. A drámai kifejezőmódot segítette, hogy az angol reneszánsz dramaturgiához hasonlóan a darabokban emblematikus szereplők, színhelyek kerültek előtérbe a minél plasztikusabb kifejezőmód érdekében.¹⁰ A drámák ezen típusából elsőként a *De victore ebrioso Bacchanalisticát* említhetjük, amelyet 1732-ben mutattak be Kantán a minoriták.¹¹ Ez Sztárai Mihály 16. századbeli, *Az Igaz papságnak tiköri* című evangélikus darabjának katolikus változata. Plutus megparancsolja az alvilági lelkeknek, hogy szállítsanak minél több embert a pokolra. Erre leginkább a részegesek alkalmasak, így többek között Victor Lelops, a protestáns magiszter, akit úgy tréfálnak meg a katonák, hogy amíg részegen alszik, egy hordóba gyömöszölik, majd mikor felébred, elhitetik vele, hogy ő tulajdonképp halott. A szerző nemcsak a magisztert tette nevetségessé, hanem közönségét a mindig részeg protestáns prédikátor ellen hangolja. A harmadik inductióban Zelus azon panaszkodik, hogy az emberek elfordulnak az istenektől, s ennek kizárólagos oka a bor, s az ivás szenvedélyének még maga a minister verbi divini is hódol. Minden rossz oka tehát a protestáns pap, a Minister Verbi, a „papa”, aki bűnös életmódjával másoknak is rossz példát mutat. A protestáns pap tehát a protestáns vallás emblematikus megtestesítője.

A 18. században számos külföldi téma is megjelent a katolikus rendeknél, illetve megjelentek olyan szövegek, amelyeket mind a minorita, mind a jezsuita, mind a piarista iskolákban előadhattak. 1747-ben pl. Vavrik Ede, a nyitrai piarista iskola tanára színpadra állította Frigyes szász választófejedelem történetét, aki a lutheránus hitről áttért a pápista hitre.¹² A dráma a katolizálás lelki folyamatát mutatja be, illetve az áttérés mögött

⁹ *Actio sine initio = Liber exhibens Actiones parascevas* (Csíksomlyó, Ferences Rendház), 885–904.

¹⁰ Peter DALY, *Shakespeare and the Emblem: The Use of Evidence and Analogy in Establishing Iconographic and Emblematic Effects in the Plays = Shakespeare and the Emblem*, ed. Tibor FABINY, Szeged, JATE, 1984, 123–125.

¹¹ *Parentum nimius amor*, 47a–50b, Miskolc, Borsod-Abaúj-Zemplén megyei levéltár, Minorita iratok 8. Kiad. KILIÁN István, *XVIII. század eleji komédia az izákos papról és a részeges magiszterről*, Déri Múzeum Évkönyve, 1974, 779–804.

¹² *Unitas sine unitate in sectariis inter se pugnantis*, Kegyesrendiek Központi Könyvtára, P 33/8/16/13 (program).

álló érveket, abból a szándékból, hogy a katolikus nézőket megerősítse hitében, a nem katolikusokat pedig meggyőzze. 1753-ban Sárospatakon, ahol a jezsuiták iskolai színjátékok révén kívánták megerősíteni pozíciójukat a helyi lakosság körében, került színre ugyanez a téma,¹³ majd jó pár évvel később, 1765-ben Rozsnyón is bemutatásra került a történet.¹⁴ Hasonló a témája az ariánus Valens császárról szóló piarista darabnak is, amelyet 1735-ben Kecskeméten mutattak be.¹⁵

A 18. század a protestáns dráma-forma átalakulását is magával hozta. Comenius elve, amely szerint a komédia és tragédia célja nem más, mint a futólagos gyönyörködtetés, háttérbe szorult, ehelyett a katolikusokhoz hasonlóan a színházi bemutatással, a komédia vagy tragédia eszközeivel, magával a történettel igyekezett hatást gyakorolni a nézősegregre a protestáns iskoladráma is. A hitvitázó dráma célja általában a nézők megerősítése volt az adott hitben. Egy-két kivételen kívül tulajdonképpen nincs olyan protestáns dráma a 18. században, amelynek célja a más vallásúak elleni támadásként értelmezhető – a cél elsősorban nem a szembeállítás volt, sokkal inkább a kitartásra ösztönzés, a hívek megtartása.

Ennek legplasztikusabb példája a lutheránusok Eszter-drámája lehet, amelyet hasonló szöveggel több iskolában is bemutattak (Győr, 1724; Felpéc, 1749 után; Pozsony, 18. század közepe).¹⁶ A drámák első, nagyobbik fele Hámán, illetve Ahasvérus tanácsadóinak áskálódásáról szól a zsidó nép ellen. A zsidók végleges elpusztítása már a küszöbön áll, amikor Eszter királyné, aki maga is zsidó származású, a királyt ebédre invitálja. Eszter kétségbeesett szövege a királyhoz tulajdonképpen a protestánsok, szűkebben lutheránusok panasza:

„Én magam is igaz Zsidó nemzett vagyok,
Bennem a' Szivbéli fájdolmak olly nagyok
Hogy meg-halni én is minden órán készen
Lészek nemzetemmel, ha egy sir el vészen.

Mert el-tőröltetünk majdan egy orában,
Ha Felséged Szive ideje korában
Rajtunk nem könyörül, és e' Szörnyű romlást
El-nem távosztattja a' sok vér ki omlást.”¹⁷

¹³ TAKÁCS József, *A jezsuita iskoladráma: 1581–1773*, Bp., Korda Rt., 1937 (Kiadványok Jézustársasága Magyarországi Történetéhez, 3), 99.

¹⁴ STAUD Géza, *A magyarországi jezsuita iskolai színjátékok forrásai 1561–1773*, II, Bp., MTA Könyvtára, 1986 (A magyarországi iskolai színjátékok forrásai és irodalma – Fontes Ludorum sceniorum in scholis S. J. Hungariae), 384.

¹⁵ KILIÁN István, *A piarista dráma és színjáték a XVII–XVIII. században: Iskolai színjátékaink témarendje egy reprezentatív jezsuita minta és a teljes piarista felmérés alapján*, Bp., Universitas, 2002, 214.

¹⁶ *Protestáns iskoladrámák*, kiad. VARGA Imre, I, Bp., Akadémiai, 1989 (Régi Magyar Drámai Emlékek: XVIII. század), 31, 83.

¹⁷ *Protestáns iskoladrámák*, kiad. VARGA Imre, I, Bp., Akadémiai, 1989 (Régi Magyar Drámai Emlékek: XVIII. század), 29.

Eszter győzelme tulajdonképpen az igaz hitet vallók (itt evangélikusok) lelki győzelmét, felülemelkedését jelenti, mint azt az *Epilógusban* ki is mondja a szerző:

„Áldott légyen az Ur, a’ ki meg halgatta,
Szegény népét halál torkából ki hoztta,
A’ szegényt a’ Porbol így föl magosztalta,
Az Árvát királyi székre méltóztatta.”¹⁸

A katolikusok elleni támadás egyfelől abban nyilvánul meg, hogy Ahasvérus tanácsadóit mérhetetlenül gonoszak ábrázolja a darab, másfelől az *Epilógusban* is támadja őket nagyon finom, visszafogott, óvatos formában:

„A kevélyt ellenben meg szégyenitette,
A melly Vermet ásott, abba be vettete.
Innét meg tanuljuk, mely igaz az Isten,
Elötte egy jó el felejtve nintsen.

Eszter más ajtaján Vintörgő árva volt,
A szeméről a’ könyv, hidd el, sokszor le folyt,
Sirt szegény gyakorta ülve, kelve, jarva,
Mert tudta, hogy még tsak a’ neve is árva.

Isteni félelmét, állhatatosságát,
A nagy Isten az ő alázotosságát
Meg jutalmazta, és itt is meg mutatta,
Hogy a’ benne bizó árváknak ő Attya.

Mardokeus tanit, hogy az árvát ne bántsod,
Ellene kardodat hüvelyéből ne rántsod,
Inkább nevelője légy ’s párt fogo Attya,
Ezt jutalom nélkül az Isten nem hagyja.”¹⁹

Összegezve megállapítható, hogy a hitvitázó drámák az iskoladrámák között külön csoportot alkotnak, a teljes drámakorpuszon belül viszont nem számottevő a mennyiségük. A korai időszakban argumentációjukban a szóbeli hitviták érvkészletét használják. A 17. század második felétől kezdve azonban fokozatosan kialakul saját eszközkészletük és hatásmechanizmusuk. Általában nem komoly teológiai kérdéseket tárgyalnak, hanem általánosabb problémákat vetnek fel, mint a hitben való állhatatosság, ennek mennyei jutalma, az igaz vallás melletti elkötelezettség. Üzenetüket a dráma cselekményén, jelle-

¹⁸ *Uo.*, 30.

¹⁹ *Uo.*, 30.

mein keresztül sugallják, nem racionális meggyőzésre törekednek. Ennek megfelelően céljuk nem a meggyőzés és térítés, hanem az adott vallásban való megtartás, lelki erősítés volt. A 17–18. századi dráma – köztük a hitvitázó dráma – azért játszik nagyon fontos szerepet mind az irodalom, mind a művelődés történetében, mivel akkora tömegekhez szóltak, amekkorához egyéb módszerekkel nem érhetek el. A prédikációt csak az adott hiten lévők hallgatták meg, az írás-olvasás viszont még kevésbé volt elterjedt, a színi előadásra azonban nemcsak az adott város, de a környékbeli települések lakossága is elment, a színház olyan vonzerőt jelentett, amely mind a katolikus, mind a protestáns közönséget egyszerre vonzotta. Azaz egyszerre gyakorolhatott hatást vidékire és városra, gazdagra és szegényre, minden felekezeten lévőre.